

KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING KOGNITIV-LINGVISTIK TALQINI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20449171>

Madirimova Nilufar Ikromovna

Urganch RANCH texnologiya universiteti Linguistika

(ingliz tili)yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada konsept tushunchasining nazariy asoslari, uning kognitiv-lingvistik mohiyati hamda til va tafakkur tizimidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, konseptning inson ongida shakllanish jarayoni, uning milliy-madaniy xususiyatlari va lingvokulturologik ahamiyati yoritilgan. Maqolada konseptlarning til birliklari orqali ifodalanishi hamda insonning olamni idrok etish jarayonidagi roli haqida fikr yuritilgan. Konseptning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati va kognitiv tadqiqotlardagi o‘rni ilmiy manbalar asosida tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *konsept, tafakkur, til, semantika, idrok, madaniyat, freym, prototip, kommunikatsiya, lingvokulturologiya, mentalitet, kognitivlik.*

Til inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyatini aks ettiruvchi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur munosabatlarini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, kognitiv tilshunoslik yo‘nalishi inson ongida shakllanadigan bilimlar tizimi, ularning tilda ifodalanishi hamda idrok jarayonlarini tahlil qilishga xizmat qiladi. Mazkur yo‘nalishning markaziy tushunchalaridan biri “konsept” hisoblanadi. Konsept insonning borliq haqidagi bilimlari, tajribasi, hissiyoti va madaniy qarashlarini o‘zida mujassamlashtirgan murakkab mental birlik sifatida talqin qilinadi.

Bugungi kunda konsept masalasi lingvistika, psixologiya, falsafa, madaniyatshunoslik va antropologiya kabi fanlar kesishgan nuqtada tadqiq

etilmoqda. Chunki konseptlar insonning olamni qanday qabul qilishi va uni tilda qay tarzda ifodalashini ochib berishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada konsept tushunchasining mohiyati, uning kognitiv-lingvistik talqini, konseptning tarkibiy xususiyatlari hamda til va tafakkur tizimidagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritiladi.

Konsept tushunchasi zamonaviy kognitiv tilshunoslikning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida inson tafakkuri va til o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur termin dastlab falsafa va mantiq fanlarida qo‘llangan bo‘lsa-da, keyinchalik lingvistika, psixologiya, antropologiya hamda madaniyatshunoslik sohalarida keng tadqiq etila boshlandi. Konsept inson ongida shakllanuvchi bilimlar

tizimi bo‘lib, u ma‘lum bir predmet, voqea yoki hodisa haqidagi umumlashgan tasavvurlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Inson atrof-muhitni anglash jarayonida turli predmet va hodisalarni kuzatadi, ularni idrok qiladi hamda shu asosda ongida ma‘lum konseptual birliklarni hosil qiladi. Natijada konsept inson tafakkurining asosiy tayanch nuqtalaridan biriga aylanadi[5].

Tilshunoslikda konsept oddiy tushuncha bilan tenglashtirilmaydi. Tushuncha asosan predmetning mantiqiy va ilmiy tavsifini ifodalasa, konsept bundan ancha kengroq mazmunga ega bo‘lib, unda insonning hissiy kechinmalari, madaniy qarashlari, milliy qadriyatlari va tarixiy tajribasi ham aks etadi. Shu sababli konseptni inson ongidagi ko‘p qatlamli mental tuzilma sifatida baholash mumkin. Har bir konsept tarkibida mantiqiy bilim bilan bir qatorda obrazlilik, baholash va hissiylik unsurlari ham mavjud bo‘ladi. Masalan, “vatan” tushunchasi ilmiy jihatdan ma‘lum hududni anglatishi mumkin, biroq “vatan” konsepti inson ongida sadoqat, muhabbat, fidoyilik, tarixiy xotira va milliy g‘urur kabi tasavvurlar bilan boyigan holda namoyon bo‘ladi[4].

Konsept inson tafakkurining mahsuli sifatida doimiy ravishda rivojlanib boradi. Jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy o‘zgarishlar konseptlarning mazmuniga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Natijada ayrim konseptlar yangicha mazmun kasb etadi yoki yangi konseptlar shakllanadi. Ayniqsa, globalashuv va axborot

texnologiyalarining rivojlanishi inson tafakkurida yangi konseptual tizimlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda. Shu jihatdan konseptlar statik emas, balki dinamik xarakterga ega bo‘lgan mental birliklar hisoblanadi.

Kognitiv tilshunoslik konseptni inson ongidagi bilimlarni tartibga soluvchi asosiy mexanizm sifatida talqin qiladi. Inson borliqni bilish jarayonida turli axborotlarni qabul qiladi, ularni qayta ishlaydi va ma‘lum tizimga soladi. Ana shu bilimlar konseptlar vositasida ongda saqlanadi. Demak, konsept insonning olam haqidagi bilimlari va tajribasini tashkil qiluvchi mental birlikdir. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, inson tafakkuri kategoriyalash jarayoni asosida faoliyat yuritadi. Ya‘ni inson atrofda predmet va hodisalarni o‘xshash belgilariga qarab ma‘lum guruhlariga ajratadi. Natijada ongda konseptual kategoriyalar shakllanadi. Masalan, inson “daraxt” konsepti orqali turli daraxt turlarini yagona umumiy kategoriya sifatida qabul qiladi. Ushbu kategoriya insonning ko‘rish, tajriba va bilimlari asosida shakllangan bo‘ladi.

Konseptlar inson xotirasida tayyor bilimlar modeli sifatida saqlanadi va kommunikatsiya jarayonida faol qo‘llaniladi. Inson ma‘lum bir so‘zni eshitganida uning ortida turgan konseptual mazmunni anglaydi. Shu sababli kommunikatsiya jarayoni faqat til birliklari orqali emas, balki konseptlar vositasida ham amalga oshadi. Masalan, “ona” so‘zi inson ongida mehr, muhabbat, g‘amxo‘rlik, himoya kabi keng

assotsiativ ma'nolarni uyg'otadi. Bu esa konseptlarning inson tafakkuridagi murakkab tabiatini ko'rsatadi[5].

Kognitiv tilshunoslikda konseptlar freym, skript va prototip kabi nazariyalar bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. Freym ma'lum bir vaziyat haqidagi bilimlar tizimini anglatadi. Skript esa hodisalarning ketma-ket rivojlanish modelini ifodalaydi. Prototip nazariyasiga ko'ra esa inson ma'lum kategoriyaning eng tipik vakili asosida umumiy tasavvur hosil qiladi. Ushbu nazariyalar konseptlarning inson tafakkuridagi o'rnini chuqurroq anglash imkonini beradi[6].

Til va konsept bir-biri bilan uzviy bog'liq hodisalardir. Til konseptlarni ifodalovchi vosita bo'lsa, konseptlar til birliklarining mazmuniy asosini tashkil qiladi. Inson o'z fikrini ifodalash jarayonida konseptual bilimlardan foydalanadi. Natijada til inson tafakkurining tashqi ko'rinishiga aylanadi. Har bir til o'z egalarining dunyoqarashi va tafakkurini aks ettiradi. Shu sababli turli xalqlarning tillarida dunyoning til manzarasi turlicha shakllanadi. Masalan, ayrim xalqlarda tabiat hodisalari bilan bog'liq konseptlar juda boy bo'lsa, boshqa xalqlarda ijtimoiy munosabatlarga oid konseptlar ustunlik qilishi mumkin. Bu esa tilning milliy tafakkur bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi[1].

Konseptlarning tilda ifodalanishi turli lingvistik vositalar orqali amalga oshadi. So'zlar, iboralar, maqollar, metaforalar va frazeologik birliklar

konseptual mazmuni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, metaforalar konseptlarni obrazli tarzda yoritishda samarali vosita hisoblanadi. Masalan, "hayot yo'l", "vaqt oqar suv" kabi metaforalar inson tafakkurida abstrakt tushunchalarni aniq obrazlar orqali tasvirlash imkonini beradi. Badiiy adabiyot konseptlarni ifodalashning eng muhim manbalaridan biridir. Yozuvchi yoki shoir o'z asarlarida ma'lum konseptlarni badiiy vositalar orqali ochib beradi. Natijada adabiy matnlar xalqning mentaliteti, tarixiy xotirasi va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi konseptual maydonga aylanadi. Ayniqsa, milliy adabiyotda "vatan", "sevgi", "or-nomus", "mehmondo'stlik" kabi konseptlar keng tasvirlanadi[2].

Lingvokulturologiya til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fan sifatida konseptlarga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu yo'nalishda konsept xalqning milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi birlik sifatida talqin qilinadi. Har bir xalqning konseptual tizimi uning tarixiy taraqqiyoti, urf-odatlar va ijtimoiy tajribasi asosida shakllanadi. Milliy konseptlar xalqning ma'naviy dunyosini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Masalan, o'zbek xalqining konseptual olamida "mahalla", "mehmondo'stlik", "ota-ona hurmati", "non" kabi konseptlar alohida o'rin tutadi. Ushbu konseptlar nafaqat til birliklarida, balki xalqning kundalik hayoti, urf-odatlar va marosimlarida ham namoyon bo'ladi. Xususan, "non" konsepti o'zbek

mentalitetida muqaddaslik, rizq va baraka ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli non bilan bog‘liq ko‘plab maqollar, marosimlar va qadriyatlar shakllangan[3].

Konseptlarning milliy-madaniy xususiyatlari tarjima jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ayrim konseptlar boshqa tilda to‘liq muqobilga ega bo‘lmasligi mumkin. Bu esa madaniyatlararo kommunikatsiyada ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli tarjimon nafaqat tilni, balki konsept ortidagi madaniy mazmuni ham chuqur anglay olishi zarur. Lingvokulturologik tadqiqotlarda konseptlarni qiyosiy tahlil qilish orqali turli xalqlarning dunyoqarashi o‘rganiladi. Bunday tadqiqotlar xalqlar o‘rtasidagi madaniy yaqinlik va farqlarni aniqlash imkonini beradi. Natijada konseptlar milliy mentalitetni o‘rganishda muhim ilmiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi[4].

Bugungi kunda konseptlar zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, kognitiv semantika, pragmatika, psixolingvistika va lingvokulturologiya sohalarida konseptlarni o‘rganishga katta qiziqish bildirilmoqda. Chunki konseptlar inson tafakkuri va til tizimining o‘zaro munosabatlarini ochib berishda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Konseptlarni o‘rganish sun‘iy intellekt, kompyuter lingvistikasi va axborot texnologiyalari sohalarida ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy texnologiyalarda inson tafakkuriga yaqin modellar yaratishda konseptual

tizimlardan foydalaniladi. Bu esa konseptlarning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, konseptlarni tadqiq etish ta‘lim tizimida ham muhim rol o‘ynaydi. Til o‘qitish jarayonida konseptual yondashuvdan foydalanish o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish va madaniy bilimlarini boyitishga yordam beradi. Ayniqsa, xorijiy tillarni o‘qitishda konseptlarning milliy-madaniy xususiyatlarini tushuntirish kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda muhim omil hisoblanadi[6].

Xulosa qilib aytganda, konsept tushunchasi inson tafakkuri, til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega hisoblanadi. Konsept inson ongida shakllanuvchi murakkab mental birlik bo‘lib, u bilim, tajriba, hissiyot va milliy qadriyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Kognitiv tilshunoslik konseptlarni o‘rganish orqali insonning olamni idrok etish mexanizmlarini hamda til birliklarining mazmuniy asoslarini ochib beradi. Shuningdek, konseptlar har bir xalqning milliy tafakkuri va madaniy dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli konseptlarni tadqiq etish tilshunoslik bilan bir qatorda lingvokulturologiya, psixologiya va madaniyatshunoslik fanlari rivojida ham muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy ilm-fanda konsept masalasining keng o‘rganilishi til va tafakkur munosabatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini bermoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov N. Til va madaniyat. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. — 240 b.
2. Mahmudov N. Til va nutq, Fan, Toshkent, 2013, 256 b.
3. To‘xtasinova Z. Lingvokulturologiya asoslari. — Toshkent: Tafakkur, 2020. — 198 b.
4. Maslova V. A. Lingvokulturologiya. — Moskva: Akademiya, 2001. — 208 b.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Toshkent: Fan, 2006. — 276 b.
6. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. — Москва: Академический проект, 2004. — 992 с.